

Folkloristik:

Prof. Dr.
Dursun Yıldırım
Armağani

Pars Yılı
ANKARA 1998

KAZAK EDEBİYATINDA MANAS DESTANI

Doç. Dr. Ali Berat ALPTEKİN*

Tarih boyunca birbirleriyle yakın ilişkileri olan Kazaklar ve Kırgızların kültürel yönden pekçok ortaklıkları vardır. Bu ortaklık dilde başlamaktadır. Ufak tefek ses değişikliklerini dikkate almazsak Kazak Türkçesi ile Kırgız Türkçesinin ayrı ayrı değerlendirilmesine gerek yoktur. "Avız" veya "Halik Edebiyatı" dedikleri halk edebiyatında da pekçok ortaklıklar vardır. Ninniden, masala; efsaneden, atasözüne kadar pekçok malzemenin ortak olduğu küçük bir dikkatle hemen görülür. Bu dikkatimizi Orta Asya'nın destanlarına çevirdüğümüzde bizi beraberliğin ortak olan bir başka penceresine götürdüğünü görürüz. Bir milletin tarihinde büyük izler bırakan, savaş, yangın, göç ve daha pekçok olay, destanın konusu olmuştur. İşte bugün dünya destan geleneği içerisinde en büyük millet kimdir denilirse, cevabımız Kazak ve Kırgız Türkleri olacaktır.

Kazak ve Kırgız destanlarının araştırılması başlı başına bir konudur. Eskiden Orta Asya'ya açılmıyorduk. Fakat, günümüzde Orta Asya ayağımıza geldi veya biz Orta Asya'nın ayağına gittik. Onun için destanların araştırılmasının da vakti gelmiştir. Türkiye'deki klasik destan tasnifinin de değişmesi gerekmektedir. Bugün Alpamış, Koplandı Batır, Kız Jibek, Kozı Körpes Bayan Suluw ve daha pekçok destan Kazak Türkleri arasında sözlü kaynaklarda canlılığını korumaktadır.

Manas destanı ile ilgilenmemiz üniversite yıllarına rastlar. O yıllara kadar heberdar olmadığımız destanla ilgili olarak Türkiye'de otoriter tek isim vardır. O da Abdulkadir İnan¹. İnan'ın özet halinde verdiği kitap esas alınarak daha sonraki yıllarda pek çok makale ve araştırma değişik kaynaklarda yayınlanmıştır². Türkiye'de Manas Destanı ile ilgili olarak henüz yayınlanmamış bir doçentlik tezi³ ve yayınlanmış bir

* Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi

1 Abdulkadir İnan, *Manas Destanı*, Ankara, 1985.

2 Hayrettin İvgin, "Manas Destanı Üzerine Türkiye'de ve Çin Halk Cumhuriyetinde Yapılan Çalışmalar", *Türk Kültürü* (295), Ankara, 1987.

3 Dursun Yıldırım, *Manas Destanı ve Köketey Hanning Ertegüsü*, Doçentlik Tezi, Ankara 1979, (Yayınlanmamış).

doktora tezi⁴ hazırlanmıştır. Yine 1995 Manas yılı münasebetiyle Emine Naskali Gürsoy hanımefendi tarafından yayınlanan Manas Destanı⁵ ve değişik makale tebliğlerin işlendiği iki kitap⁶ 1995 yılının eserleri olarak kütüphanelerimize girmiştir. **Türk Dünyası Tarih Dergisi, Ata Yurttan Ana Yurda** gibi dergilerde de Manas'la ilgili ciddi makalelere yer verilmiştir.

İşte Türkiye'de yapılan çalışmalara yardımcı olmak maksadıyla Kazak Türkleri arasında Manas destanı hakkında yazılanları toplamak için orada bulunduğumuz yedi ay boyunca (Ekim 1994-Mayıs 1995) çalıştık durduk. Eserlerin hepsine ulaştık mı? Hayır. Çünkü Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi'nin bulunduğu yer kütüphane olarak en zayıf şehirdir. Kazaksitan'ın büyüklüğü itibariyle de Almatı ve diğer merkezlere de yeri oldukça uzak. Bu uzaklığa başka faktörler de eklenince Manasla ilgili bütün kaynaklara ulaşamadık. Şimdi Manas Destanıyla ilgili ulaşabildiğimiz kaynakları kısaca tanıtarak yazımıza devam etmek istiyoruz.

Manas Destanıyla ilgili olarak Kazakistan'da yapılan çalışmalarını ikiye⁷ ayırarak verebiliriz.

I- METİN NEŞİRLERİ

Manas destanı Kırgız Türkçesinden, Kazak Türkçesine aktarılarak 4 cilt halinde yayınlanmıştır. Manas adını taşıyan ilk cilt Almatı'da 1961 yılında yayınlanmıştır⁷. Eser, Muhtar Avezov tarafından yazılan "Kırgızdın Batırlık Eposu (5-26)" başlığı ile başlamaktadır (Bu yazı, Muhtar Avezov, *Şıgırmalar Onbirinşi Tom Makalalar, Zertteveler*, Almatı, 1969 adlı kitapta yer almaktadır)⁸. Burada Manas destanı, ünlü manasçılar, Manas destanının tarihle olan münasebeti, Manas destanının Orhun Abideleri, Dede Korkut Hikâyeleri, Oğuzname vs. ile münasebeti, Sagımbay ve Radloff nüshalarının özellikleri, Manas destanının destanı hususiyetleri, yeni bir manas destanının hazırlanması gibi pekçok husus ele alınmıştır.

4 Naciye Yıldız, *Manas Destanı (W. Radloff) ve Kırgız Kültürüyle İlgili Tesbit ve Tahliller*, Ankara, 1995.

5 Emine Gürsoy Naskali, *Manas Destanı*, Ankara, 1995.

6 Emine Gürsoy Naskali, *Bozkırdan Bağımsızlığa Manas*, Ankara, 1995.

Fikret Türkmen, *Manas Destanı Üzerine Çeviriler*, Ankara, 1995.

Fikret Türkmen-Alimcan İnayet, *Manas Destanı*, Ankara, 1995 (Keneş Yusupov'dan Türkiye Türkçesi'ne Aktarma).

Manas Destanı ve Etkileri Uluslararası Bilgi Şöleni, Ankara, 1995.

7 *Manas*, Almatı, 1961.

8 Muhtar Avezov, *Şıgırmanlar: II. Tom: Makalalar, Zertteveler*, Almatı, 1969, s. 102-172.

Daha sonra “Destan Kılı” (27-28) dediğimiz bir tekerleme gelmektedir. Örnek olması açısından bazı bölümleri aşağıya alıyoruz:

Bayağın angızı
 Aytsaq kiser mangızı
 Ejelginin angızı
 Eskergenge mangızdı
 Keyi jalğan, keyi şın
 Keyingiler könüli üşin
 Kelistirip aytamız
 Jolbars Manas Jöni üşin
 Köbi ötürik, köbi şın
 Köşiliktin köngili üşin
 Kötermelep aytamız
 Kökjal Erding jöni üşin
 Jarunda bolğan kisi joq.
 Jalğan sözben isi joq
 Törinde Jatqan kisi Joq
 Ötirikpen isi joq
 Babalardıñ mangızı
 Bastamasğa bolar ma?
 Atalı söz manızı
 Aytpay işke qonar ma?

Olay bolsa halayıq
 Böğde sözder qospayıq
 Engimeni sabazding
 Destaninan bastaydıq (27-28).

“Aveske Hanın Qırğazdardı Şabuwı” (31-34), (Aveske Hanın Kırızları Egemenliği Altına Alması); “Qırğızdardıñ Alataw’dan Quwıluw” (35-38) (Kırızların Ala Dağ’dan Kovuluşu); “Batırdıñ Töreligi” (39-51) (Kahramanlık Töresi); “Manastıñ Bala Şağı” (52-60), (Manas’ın Çocukluğ); “Jas Manastıñ Dew Durdı Dew Jolaydı, Qaban Alıptı Jengeni” (61-71) (Genç Manas’ın Dev Durdı, Dev Jolay’ı ve Kaban Alp’i Yenmesi); “Baqaydın Akesi Baydın Al Tawğa Baruwı” (72-83) (Baqaydın Babası Bayın Ala Dağa Gitmesi); “Manasqa Tizgin Berilüwi” (84-86), (Manas’a Dizginin Verilmesi); “Manas Batırdıñ Qosay Dewge Kelüwi” (87-96) (Manas ve Yiğitlerinin Ala Dağ’a Gelmesi); “Manas Qalının Ala Tawğa Kelüwi” (99-116) (Manas Kuvvetlerinin Aladağa Gelişi) “Altaydağı Qırğızdardıñ Ala Tawğa Köşip Kelüwi” (117-123) (Altaydaki Kırızların Ala Dağa Göçmesi); “Aranitegi Soğıs” (124-142) (Aranustaki Savaş); “Alewke Hannın Batır Manas’tan Qorqıp Qaşuwı” (145-158) (Alewke Hanın Batır Manas’tan Korkup Kaçması); “Manastıñ Ölüyat Şalğa Alek Salğanı” (182-184) (Manas’ın Ölüyat Şalğı Helak Etmesi); “Manastıñ Akesine Ökpelep Eğin Ekkeni” (185-188) (Manas’ın Babasına Kızıp Ekin Ekmesi); “Manastıñ Aqqula Attı Bidayğa Ayırbastap Alğanı” (189-197) (Manas’ın Ak Kula Atını Buğdaya Değiştirmesi); “Almambet

Batırdın Öz Elinen Ketüwi" (201-210) (Kahraman Batır Almambet'in Kendi Vatanından Gitmesi); "Almambet Men Er Kökşe" (211-218) (Almambet ile Er Köşke); "Almambet Batırdın Manasqa Kelip Qosuluwi" (219-230), (Batır Almambet'in Manas'a Katılması); "Manas Batırdın Qanıkeyge Üylenüwi" (233-250), (Batır Manas'ın Kanıkeyle Evlenmesi); "Közkömen Men Kökçeköz" (250-257) (Közkömen İle Kekşeköz); "Qanıkeydin Manası Ajaldan Qutqaruwı" (258-264) (Kanıkey'in Manas'ı Ölümünden Kurtarması); "Közkömenderdin Manastın Qırıq Şorasına Jenilüwi" (265-272); (Közkömenlerin Manas'ın Kırk Kahramanına Yenilmesi)...

Eserin Birinci Cildi, mazmunu (içindekiler) (273-274) ile sona ermektedir.

Eserin ikinci cildini çok aramamıza rağmen bulamadık.

Manas Destanının üçüncü cildi Almatı 1962 tarihini taşımaktadır⁹. Bibi Kerimjanova tarafından yazılan algı söz (ön söz) (5-11)'de Semetey destanı hakkında bilgi verilmektedir. Daha sonra destan şu başlıklar altında sıralanmıştır:

"Köbeş Hannın Qanıkeyi Şabuwi" (15-22), (Köbeş Hanın Kanıkey'i Tutsak Etmesi); "Qanıkey Men Şıyırđın Semeteydi Alıp Qaşqanı" (23-30) (Kanıkey ile Şıyırđın Semetey'i Alıp Kaçması); "Buğarğa Barar Jolda" (31-38) (Buharanın Yolunda); "Semeteydin Ösüwi" (39-44), (Semetey'in Büyümesi); "Taytorını Baygige Qosuw" (Taytorı'nın Yarışmaya Katılışı); "Taytorının Şabusı" (52-61) (Taytorı'nın At Yarışına Katılması); "Semeteydin Sarı Taznğa Jolıqqanı" (65-70) (Semeteydin Sarı Tanga Rastlaması); "Qanıkey'din Jırı" (71-92) (Kanıkey'in Ağıtı); "Semetey'din Talasqa Tunğış Kelüvi" (93-108) (Semetey'in Talas'a İlk Gelişi); "Semeteydin Talasqa Köşip Kelüvi" (109-116) (Semetey'in Talas'a Göçüşü); "Şoralardın Opasızdığı" (117-123) (Soraların Vefasızlığı); "Şınqojanın Semetey'den At Suratqanı" (124-129) (Şınkoja'nın Semetey'den At Sordurması); "Şınqoja Toldaydın Zorlığı Şörketin Uşuwı" (133-145) (Şınkoja, Talkoydın Zor Kullanarak Şörketi Tahttan Uçurması); "Aqsunqardın Jayı" (146-152) (Aksungarın Hali Durumu); "Aysörektin Tüsi" (153-156); (Ayçörek'in Rüyası); "Qұлşora'nın Şolğını" (157-163) (Kölçora'nın Öncülüğü); "Ürgenişten Ötüw" (164-172) (Ürgeniş'ten Geçmek); "Şınqoja men Toltay Üringan Bele" (173-191) (Şınqoja İle Toltay'ın Rastladığı Belâ); "Şınqoja Men Toltaydın Jenilüwi" (192-201) (Şınqoja İle Tolday'ın Yenilmesi); "Semeteydin Qonırbağa Qarsı Attanı" (205-210) (Semetey'in Konırbay'a Karşı Harekete Geçmesi); "Qonırbaydın Sıyqırlı

⁹ *Manas*, Almatı, 1962.

Qarawılşıları" (211-220) (Konırbay'ın Sihirli Nöbetçileri); "Semeteydin Qarawılğa Aldağanı" (221-226) (Semetey'in Bekçiye Aldanması); "Semeteydin Jaralanuwı, Ayşörektin Oq Attawı (227-232), (Semetey'in Yaralanması, Ayşörek'in Ok Atması); "Qonırbaydın Talasqa Şabuwlı" (233-240) (Konırbay'ın Talas'a Hücumu); "Ümeteydin Semeteyge Qol Jum-sawı" (243-254) (Ümeteydin Semetey'i Vurması); "Hanşora men Qıyazdın Dastasuwı" (255-261), (Hanşora İle Kıyaz'ın Dost Olması); "Semetey men Qulşorağa Hanşoranın Qastığı" (262-268) (Semetey ile Kulşorağa Hançora'nın Düşmanlığı); "Semeteydin Qaza Tabuwı Jene Ğayıp Boluwı" (269-281) (Semetey'in Kazaya Uğraması ve Kayıp Olması).

Eser "Mazmunı" (İçindekiler) (282-283) ile sona ermektedir.

Eserin dördüncü cildini aramamıza rağmen bulamadık.

II- İLMÎ ÇALIŞMALAR

Kazak edebiyatında Manas destanıyla ilgili ilmî çalışmalarda ilk sırayı Alkey Margulan almaktadır. *Şokan Jene Manas* adlı eser 1971 yılında Almatı'da basılmıştır¹⁰. Manasla ilgili pekçok ilmî makaleye de imza atan Margulan, Kazak Folkloru ve Halk Edebiyatının da en ünlü simalarındandır. Eserde Manas Destanı üzerinde yapılan çalışmalar, Şokan Velihanov'un Manas Destanı'nı tesbiti, destanın muhtevası, Manas destanındaki çeşitli motifler, Orhun Abideleri, Dede Korkut Hikâyeleri ve Oğuzname ile olan münasebeti vs. bütün teferruatıyla ele alınıp işlenmiştir.

Eserin mazmunı (164) kısmından önce, Köketay Hannın Erteğisi'nin Faksimilesi (117-165) verilmiştir.

Yine Alkey Margulan tarafından hazırlanan ve "Ejelgi Jır Anızdar Ğilimi-Zerttew Makalalar" (Eski Destan, Efsaneler İlmî Araştırma ve Makaleler)¹¹ isimli kitap bu sahadaki en önemli çalışmalardandır. Sadece Manas Destanı değil, Dede Korkut Hikâyeleri ve diğer Kazak Destanları hakkında da kitapta çok güzel makteleler yayınlanmıştır. Kitabın önemine binaen eserin içindekileri aynen veriyoruz.

Epos Tudırğan Ortanın Medeniyetke Qosqan Ülesi (5-61) (Destanın Meydana Getirdiği Çevrenin [Ortamın] Kültürdeki Payı)

- *En Eski Devirdegi Halıqtın Anızdarı (Çok Eski Zamanlardaki Halk Efsâneleri), (62-81)*

¹⁰ Alkey Margulan, *Şokan Jene Manas*, Almatı, 1971.

¹¹ Alkey Margulan, *Ejelgi Jır Anızdar Ğilimi Zerttew, Maqalalar*, Almatı, 1985.

- *Ejelgi Jırlardağı Erlik Beyneler Kisi, El Attarı Olardın Tarihi Negizi (Eski Destanlardaki Kahramanlık Kişi, Yer İsimleri ve Onların Tarihi Temelleri), (82-114)*

Aynı makale, Şokan Jene Manas kitabında, Jırdağı Erlik Beyneler, Kişi, El Attarı, Olardın Tarihi Negizi" başlığı ile 55-87. sahifeler arasında verilmiştir.

- *Manas Jırının Qay Kezde Şıqqanı Turalı (Manas Destanının Ne Zaman Meydana Geldiği Hakkında), (115-134)*

Aynı makale, Şokan Jene Manas kitabında 87-116. sahifeler arasında verilmiştir.

- *Qarqıt Turalı Qazaqtın Qariya Sözderi (Dede Korkut Hakkındaki Kazak İhtiyarlarının Konuşmaları), (135-142)*
- *Qazaқтаğı Qorqıt Anızın Destur Etip Saqtawşılar (Dede Korkut Destanının Bir Gelenek Olarak Günümüze Kadar Devam Ettirenler), (143-155)*
- *Qarqıt Buringi Çalındar Men Aqındardın Esinde (Dede Korkut, Eski Âlimler ve Şâirlerin Hatıralarında), (156-170)*
- *Qorqıt Kitabının Qazaq Anızdarındağı Elesi (Dede Korkut Kitabının Kazak Destanlarındaki Aksisi), (171-186)*
- *Qazaq Anızdarındağı Qorqıtın Bolması Jene Onın Jürgen Jerleri (Kazak Destanlarındaki Korkut'un Karakteri ve Onun Gezdiği Yerler), (187-203)*
- *Qorqıtın Ölimmen Küresi (Dede Korkut'un Ölümle Mücadelesi), (204-211)*
- *Qazaqtın Haliq Muzıgasındağı Qorqıt Desturu (Kazak Halk Müziğindeki Korkut Geleneği), (212-218)*
- *Manas Jırın Jinastaruw Tarihanan (Manas Destanı'nın Derleme Tarihinden), (229-257)*

Aynı makale, Şokan Jene Manas kitabında "Manas Jırın Jazıp Aluw Tarihinan" (Manas Destanının Not Edilmesi Hakkında) başlığı ile 3-35. sahifeler arasında verilmiştir.

- *Manastağı Köketay Hannın Ertegisi (Manas Destanı'ndaki Köketay Han'ın Masalı), (257-261)*
- *Manas Jırının Mazmunı men Syujet Qurılısı (Manas Destanının Muhtevası Olayların Birbirleriyle Münasebeti), (262-284)*

Aynı makale, Şokan Jene Manas, kitabında "Jırdın Mazmunı, Syujet Qurılısı" (Destanın Muhtevası ve Destandaki Olayların Birbirleriyle Münasebeti) başlığı ile 35-55. sahifeler arasında verilmiştir.

- *Qozı Körpeş-Bayan Suluw Jırı (Kozı Körpes-Bayan Suluw Destanı), (284-310)*
- *Qozı Körpeş-Bayan Suluw Jırının Variantları (Kozı Körpeş-Bayan Suluw Destanının Varyantları), (311-342)*

- *Jırdın Syujet Qurılısı (Destandaki Olay Kurgusu), (343-351)*
- *Qazaqtın Erlik Jırındağı Alewmettik Sarındar (Kazak'ın Erlik Jırındağı Sosyal Şarkılar), (352-365)*

Görüldüğü gibi eserdeki Manas'la ilgili yazıların birisi hariç diğerleri Yazarın *Şokan Jene Manas* kitabında ufak tefek değişikliklerle verilmiştir.

Kazak edebiyatında önemli bir yeri olan Muhtar Avezof'un, *Sığarmalar Onbirinşi Tom, Maqalalar, Zertteveler*, (Eserler Onbirinci Cilt Makaleler Araştırmalar). Almatı 1969 adlı kitabı Manas Destanı'nın birinci cildinin girişinde yazının aynısıdır. Bu kitapta Qırgızdın Batırlıq Eposi: Manas" (Kırgızların Kahramanlık Destanı "Manas") adı ile verilen makale şu altbaşlıklardan ibarettir.

- *Epostı Jırlaşılar (Destanı Söyleyenler), (103-118)*
- *Dastannın Mazmunı men Forması Jayında (Destanın İşlediği Konu ve Şekli Hakkında), (118-120)*
- *Gazat (Jorıq) Taqırıbı (Savaş Konusu), (121-127)*
- *Batırdın Üyleniwi Jarındağı Taqırıp (Kahramanın Evlenmesi İle İlgili Konu), (127-130)*
- *Basqa Derbes Taqırıptar (Başka Ayı Ayı Konular), (130-133)*
- *Manastın Şıqarılgan Vaqıtı Jayında (Manas'ın Ortaya Çıktığı Vakit), (133-145)*
- *Dastan Qaharmandarının Obrazdarı (Destandaki Kahramanların Karakterleri), (145-148)*
- *Manastın Sözdik Poetikalık Tesirleri (Manas'ın Sözlük ve Üslubu), (148-163)*
- *Manas Eposının Halıqtıq Nısqasın Jasaw Kerek (Manas Destanının Mahalli Nıshasını Yapmak Gerekir), (163-172)*

Manas Destanı ile ilgili bir başka yazıyı Rahmanqul Bergibaev'in *Kawsar Bulaq* (Billur Gibi Kaynak) isimli kitabında bulmaktayız. Adı geçen kitapta "Muhtar Avezov Jene Manas" (Muhtar Avezov ve Manas) adlı makale 346-356. sayfeler arasında verilmiştir¹².

Şokan Jene Öner (Şokan ve Sanat) adlı eserde ise Manas kümbetinin resmi (191) ve altında kısa bilgi verilmektedir.

Sebemkızı Aqataev tarafından yazılan, *Terennen Tartqan Tamırlar [Adabi Maqalalar]* (Kökünü Derinden Alan Damarlar [Edebî Makaleler]) Almatı, 1988 adlı kitabın 76-84. sayfeleri arasında yer alan "Nar Beline Layıq Jük" (Nara Uygun Yük) adlı yazıda Alkey Margulan'ın Eski Destanlar, Efsaneler adlı kitabı tanıtılmaktadır. Çokan ve Radloff'un arasındaki tartışmayı yeniden canlandıran Alkey Margulan bu makalesinde iki eseri müsbet ve menfi yönden değerlendirmiştir.

¹² Rahmangul Bergibaev, *Kawsar Bulaq*, Almatı, 1989, s. 346-356.